

Alexander Bernát

A HÁBORÚ, MINT NEMZETNEVELŐ

I.

Van-e jogunk a háborúról, mint nemzetnevelő tényezőről szólni, vagy ez is egyike azoknak a vigasztaló szólásoknak, melyeket kitaláltunk, hogy ne csak rémülettel gondoljunk a háborúra? Nevelőnek ugyancsak zord egy nevelő! A nemzetet nevelik a múlt hagyományai, az egyházak és iskolák, az állami élet intézményei, de mindezek nyájasan, emberségesen közelednek hozzá és lassan, hosszú időn át éreztetik vele nevelő erejüket, melynek csak úgy lehet igazi foganata. A háború váratlanul, rettenetes erővel tör be hozzánk, pusztítja fiatalságunkat és férfi-erőnket, rombolja vagyonunkat, kockára veti legdrágább javainkat; miben és miként nevelhetne bennünket? Abban lássuk nevelő hatását, hogy a szerencsétlenségben közelebb jutunk egymáshoz és a szegénységben mértékletességet és szerénységet tanulunk? Nem vetem meg ezeket a hatásokat sem, sőt örülök nekik, de ezek más nagy bajok alkalmával is mutatkoznak, nem a háború hatásának sajátosságai. Honnét ismerhetnők meg ezeket?

Talán a történet adhatna rá útmutatást? A történet bizonyára a legérdekesebb, a legfontosabb tudomány, de tanulságok levonására vajmi ritkán alkalmas, mert a történet eseményei millió szálból fonódnak össze és ezek a szálak mindig mások. Ha az egyik bölcs azt mondta, hogy semmi sem új a nap alatt, a másik ugyanannyi joggal kijelentette, hogy minden mindig változik és senki kétszer ugyanabba a folyóba nem léphet, mert közben ő is, a folyó is más lett. Vannak háborúk, melyekre nagy föllendülés következett, míg mások hosszú időre megbénították a nemzeteket. A harminc éves háború után Németország évtizedeken át nyomorgott, a napóleoni harcok után következett a szent szövetség áldatlan korszaka, a népek elnyomása, véres forradalmak, melyeknek utóhatásai talán még most sem múltak el egészen. A német-francia háború elsöpörte Napoleon romlott uralmát, de hátrahagyta a szívekben a bosszú érzését, mely a mostani világháborúnak egyik véres tényezője. Németország államai ugyanakkor egyesülhettek, a birodalom fölvirágzott, de ellenfeleinek irigysége még gyorsabban nőtt és valóságos Összeesküvést szervezett ellene, melyre példa nincsen a történetben. Oroszország a japán háborúból csak azt a tanulságot vonta le, hogy jobban kell fölfegyverkeznie és nem Ázsiában, hanem Európában a világoralomért küzdenie. A szerencsés háború sokszor elhízottakká tette a nemzeteket, a szerencsétlen főleg fegyverkezésre ösztönözte őket. Angolország mindig harcol valamelyik világrészben, mindig eltulajdonít valamit, de a szerencsés harcoknak ez a folytonos láncolata csak növelte étvágját, fokozta türelmetlenségét és hihetetlen gögösséget tett az angol nemzeti karakter uralkodó vonásává. Ki tud itt eligazodni és hol látjuk azt a nevelő hatást, melyben hinni akarunk, nem mert vigasztalódnunk szeretnénk, hanem mert nagy szükségét érezzük? Nem most fedezzük föl ezt a szükségét. Régen, a háború előtt, kétségbe voltunk esve nemzetünk életének betegségi tüneteinek. Ha volt nemzet, mely belsőleg nem volt elkészülve erre a háborúra, akkor a miénk volt az. Úgy marcangoltuk egymást, mintha cirkuszi látványt akartunk volna szolgáltatni a néző nemzeteknek. A nemzeti összetartozás érzése fent és lent egyaránt gyöngült. Az idegenek kultusza megtalálta undok szövetségesét a saját magunk lekicsinylésében. A művelt Nyugatról mindig úgy beszéltünk, mintha mi volnánk a műveletlen Kelet. Úri büszkeségünk már-már veszendőbe ment; nem tudtuk, mire legyünk büszkék. A fölbujrázó nemzetközi bűnököt hamar elsajátítottuk, a könnyű gazdagodásért való hallatlan versenyt, mely gazdasági becsületünket kikezdte, az ostoba fényűzést, a kicsapongó életet, a lét igaz érdekeinek lenézését. Hiszem, hogy ez a rothadás nem támadta meg a nemzet velejét, de a védekező, életfenntartó erők ellenhatása nem nyilvánult meg kellő

hévvel.

Ha bízhatunk abban, hogy a nagy háború jóra fordítja sorsunkat, akkor könnyebben elviselhetnők bajainkat. Ha némi valószínűséggel hihetnők, hogy a népek véres mérkőzése egész Európára tisztító hatással lesz, akkor nyugodtabb lélekkel várhatnók be a háború lezajlását. De erre a célra magasabb álláspontra kell emelkednünk, mint amelyről előbb a háborúk példáiban kerestünk okulást. Az európai fejlődés nagy fázisait kell tekintenünk. Kerülőt kell tennünk, hogy célhoz érjünk. Erre kérem szíves figyelmüket és türelmüket.

II.

Modern kultúrai fejlődésünk hasonlít a nagy folyókhoz, melyek sehol meg nem szakadhatnak, de néha nagyot fordulnak, hogy azután nagy erővel igyenes irányban tovább haladjanak. Ily nagy fordulatot jelent e fejlődésben a XVII. század, melyben az elméleti tudást, a tudományt teszik az emberi élet legfőbb eszményévé, a tudomány legtökéletesebb típusát pedig a matematikában, az astronomiában, a fizikában találják. Nem akarom a kerülőt, melyen megindultam, még nagyobbá tenni és elhagyom ennek az új ideálnak a részletes rajzát, de annyit el kell mondanom, hogy ezek a nagy elmék a tudást az élet legfontosabb ügyének, a legfőbb boldogságnak is tekintik.) A praktikus angol Bacon a tudást gyakorlati haszna miatt isteníti, de ő sem a kis anyagi érdeket, hanem az embernek a természet fölött való uralmát tartja főcéljának. Descartes és Spinoza mindenről lemondanak, hogy a tudásnak élhessenek, de ők bármily nagyok, nem kivételek, ő bennük csak hangsúlyosabban szólal meg, ami áthatja az egész korszakot, azokat, kik a kort vezetik. Mi alig tudjuk elképzelni azt a büszkeséget, azt a gyönyörűséget, mely az emberek lelkét átjárta, midőn a tudomány végtelen óceánját fölfedezik és oly viharos menetben bejárják. Emellett minden egyébnek csökken az értéke, főleg miután az új tudomány gyakorlati alkalmazásának haszna ép oly hatalmas, mint a szellemi látkör végtelenségén érzett dagadó öntudat. A középkori ember is nagyszerűen eszes és elmés, de főleg a vitatkozásban; a XVII. század embere nem vitatkozik, hanem bizonyít. Amaz bámulatot kelt éleselműségével; ez biztosságot ad, ami egészen más, sokkal több és merőben új. A XVII. század emberei úgy érzik, hogy velük kezdődik a világ és innét van, hogy nekik, kik oly nagy fejlődést indítottak, semmi érzékük sincs a történeti fejlődés és a múlt kultúrai értéke iránt. A nagy fénynek megvannak a maga árnyékai.

Mégis körülbelül száz évig tartott, míg az új életideál meghozta a maga gyakorlati gyümölcsét, azaz míg széles rétegek ideáljává lett és a tudást tette jóformán az egész élet megváltójává. A XVIII. század a XVII-dikkel szemben, amely az igazságokat találja és formulázza, a fölvilágosodás korszaka, az igazságok népszerűsítésének, terjesztésének ideje. A nagy óceánt most temérdek kisebb hajó és csónak szeli, persze főképp a part közelében. A tömeg természetesen nem éri be a tudásért való tiszta tudással, hanem új vezérei segítségével az egész társadalmi, állami, erkölcsi életet a tudás útján akarja szabályozni, azaz újjá alkotni. Innét erednek azután azok a nagy konvulziók, melyek az államokat rángatják és tépik; azok kínjai közt születik meg az új modern kultúrai állam Európában.

Ezt a XVIII. századot mi maiak jobban értjük, mint a XVII-et, két okból. Az első az, hogy a fölvilágosodás munkáját mi nekünk is végeznünk kell, még sokkal nagyobb mértékben, mint a XVIII. századnak. A kor demokratizmusa megszázsorozta azok számát, kik a fölvilágosodást szomjazták; a XVIII. században az emberek főleg pusztán humanizmusból hogy többeknek legyen részük a tudás gyönyörűségében, terjesztették a tudást; mi pedig ebből azokból is, de gyakorlati tekintetek miatt is legfontosabb, legsürgősebb feladatunknak ismerjük a felvilágosodás terjesztését, mert kultúránk legnagyobb veszedelmét látjuk abban, ha a tömegnek nincsen része benne. Csak a legszélesebb alapon nyugvó kultúra biztos, egészséges és termékeny. A második pedig az, hogy a XVIII. század a kultúra terjesztésének gondolatában örök érvényű igazságot mondott ki. A századok elmúlnak, de az igazságok,

melyeket termeltek, nem vesznek el. Tudás nélkül nincsen boldogulás ezen a földön. Ezt nem kell itt hosszasan fejtegetnem. Egész iskolarendszerünk folyton növekedő hálójával a tudás terjesztésének és gyarapításának van szentelve. Nem csoda, ha a XVIII. század minden korlátoltsága mellett oly kedvesnek és rokonnak tűnik föl előttünk.

Korlátoltságát említem a XVIII. századnak és ez csakhamar kitűnt. Az értelmi felvilágosodás terjesztése maga után vonta az új igazságok gyakorlati érvényesítését, új állami és társadalmi rend megalkotását, ez pedig nem az embernek pusztán elméleti természetéből telt, ehhez egyéb kellett, akaró és cselekvő erő, az a rejtelmes valami, ami a gondolatot átviszi a valóságba, az az irracionális elem, melyet akaratnak nevezünk. A XVIII. század vége véres tettekbe fűl. Goethe Faustja, midőn az evangélium fordításához készül, már az első sornál fennakad. Kezdetben volt az ige, a szó. Hát érhet annyi ige, szó? Talán így lehetne: Kezdetben volt az értelem! De van-e értelemnek alkotó, teremtő ereje? így kell írni: Kezdetben volt a tett! Ha a XVIII. század az értelmi felvilágosodás kora, a XIX. az akarat, a cselekvés, az óriási vállalkozások kora. A XVII. században többen gondolkodtak, mint Krisztus óta összevéve, a XVIII-ban több tudást terjesztettek, mint a világ teremtése óta, a XIX. század a legnagyobb vállalkozások, cselekvések kora. Ez a század látta elején Napoleon lángelméjének tetteit, közepén a nagy forradalmakat, majd Németország, Olaszország egyesítését; ennek a századnak az emberei a legbátrabb és legkitartóbb utazók; a tudománynak gyakorlati alkalmazásai oly merészek, hogy egy görög ember legnagyobb phantasiája még elképzelni sem tudta volna. Ez a század szülte a socialismust és a socialis törvényhozást. Csak a művészetben nem mérkőzhetik előbbi századokkal és a tudomány egészben véve mégis gyakorlatibb irányú, talán az orvosi tudományok haladása a leghatalmasabb. Mindez megerősíti azt a gondolatot, hogy az akarat a század uralkodó vonása. A filozófiában rendszerek keletkeznek, melyek, mint Schopenhaueré, az akaratban látják az egyedüli valóságot és azt tanítják: minden akarat. Az is jellemző, most az akarat hiánya tűnik föl leginkább az embereknek. Az iskolában a túlságos elméleti, értelmi kiművelés kárára van az akarat életnek; az életben a hivatalnoki pálya a legintelligensebb százazerekből kiszíjja az akarat erejét. Az állami és a legtöbb magántisztviselőnek is nem kell, sőt többnyire nem szabad akarnia. Ezek lelke óraműjárással rendezkedik be. Ha azután a sok elsorvadt akaratú ember közt akaró ember jelenik meg, játszva jut előre, mert semmit annyira nem becsülnék, mint az akaratot, az akarni tudót. A nevelők meg folyton azon töprenkednek, hogyan neveljék az emberben az akaratot, a cselekedni tudást. Ily ellentétes ez a két század, szinte a szélsőségig ellenkezének, ha, amint mondtam, amit az egyik század létesített igazán értékest, a következő meg nem tartaná. A XIX. század az értelmi műveltséget nem csekélyli. Sőt az iskola, a maga konzervatizmusánál fogva, ma inkább a XVIII. század jellegét hordja magán, inkább az értelmi munkára nevelést végzi, mint az akarat fejlesztését. Igaz azonban, hogy az utóbbi nem is igen áll módjában. A cselekvésre igazán csak a cselekvő élet nevelheti az embert és hogy ez a hivatalokon kívül mégis elég jól végzi a dolgát, mutatja a XIX. század uralkodó jellege. Ha mégis sok vértelen alak akad korunkban, az egyes-egyedül a bürokrácia túltengéséből és az iskola túlságos elracionálisításából származik.

Mi lesz már most a XX. század jellege, illetőleg mutatkoznak-e jelek, hogy valami új mozzanat merül föl az európai fejlődésben? Igen jól tudom, mily bajos ily dologban jóslatot mondani és hogyan tud-hatnók, mi fog abban a században történni, melynek, most az elején vagyunk; de mélyen meg vagyok győződve, hogy minden korszaknak egyaránt sajátossága, hogy azokat termeli, mik magafentartására szolgálnak. Élni akar, érzi ennek akadályait és ezek ellen küzd ösztönszerűen. A XVII. század produkálta a tudást, mert a tudatlanság, a babona fulladással fenyegette. A XVIII. század át akarta alakítani az életet az igazság útmutatása szerint. De e célra magával kellett ragadnia a tömegeket, e nélkül nincs forradalom. Ezért lett jelszava: az emberek fölvilágosítása. A XIX. századnak óriási tetterőre volt szüksége, hogy az új tudomány alapján a föld arcát az emberi élet javára megváltoztassa.

A XX. századnak ott kell reagálnia, ahol a maga baját érzi. Hol érzi?

A felvilágosodás kora túlságos nyomatókkal művelte az értelmet, lapossá tette a gondolkodást, szárazzá az életet, merevvé a cselekvést. A történeti életnek egyik sajátossága, hogy az új princípiumokat a végsőkig kimeríti és ezzel a nagy változást előkészíti. Nem feszítette-e túl a XIX. század az akarat, a cselekvés princípiumát?

Az akarat bizonyára a legnagyobb erő a szellemi világban, de korlátlan szabadságában ép úgy ronthat, mint alkot. Az akaratnak az a korlátja pedig, mely megóvja a rontástól, az erkölcs. Ki merem mondani, hogy a XIX. század, megrészegedve az akarat műveinek nagyságától, ép ezt a korlátot rongálta.

Jól tudom, hogy midőn ezeket mondom, veszedelmes talajra lépek. Többféle veszély leselkedik rám. Ha tételemet példákkal próbálom igazolni, az unalmas, laikus prédikátor színében tűnöm föl, akit nem igen szívesen hallgatnak meg. Annyira bent vagyunk az akarat kultuszában, az akarat sikereinek bámulásában, hogy az erkölcsi aggodalmak hangoztatása különösnek, majdnem komikusnak tűnik föl. Ellenem vetik majd, először, hogy a világ semmiképp sem lett rosszabb, mint volt, hogy mindig voltak lelkiismeretes, jóra való, ideális emberek, míg mások erőszakosak, furfangosak, kapzsis és gonoszak, és hogy mindez az emberi természetben és az emberek társas együttélésében gyökerezik. Másodszor pedig, hogy ép ezen alig tud változtatni a történeti fejlődés. Mindig úgy lesz, mint volt. Az az aranykorszak, melyben az emberek bűn nélkül éltek, sem a történeti élet elején, sem a végén, azaz sem a múltban, sem a jövőben nem volt és nem lesz. Az embereket lehet tudósabbakká tenni, de nem jobbakká. A történetet nem erkölcsi mozzanatok mozgatják, hanem szenvedélyek, érdekek és talán az értelmi belátás is. A legerősebb indíték talán mégis az érdek és ha az érdekek súrlódását és ellenkezését tudjuk csökkenteni, túrhetővé tehetjük az életet a földön.

E veszedelmekkel azért merek szembeszállni, mert nem fogok soká időzni ezen a síkos területen. De néhány föltűnő példának és jelnek fölemlítésétől nem tartóz kodhatom.

Aki a világ életét csak némileg is megfigyeli, világszerte egészen egybehangzó tényeket fog találni, melyek az erkölcs szempontjának teljes mellőzéséről tanúskodnak; egyszersmind világszerte hasonló panaszokat is hallhat, melyek erről felhangzanak. A gazdasági élet terén egyike volt a legveszesebb gondolatoknak a *laissez faire* elve, hogy mindenki használja föl jóformán korlátlanul gazdasági erejét és eszét és használja ki a gyöngéknek, a védteleneknek ügyefogyottságát. Ez az elv szülte a socialismust, a munkások szövetkezését a tőke hatalma ellen és ezzel oly szakadást idézett elő a modern társadalomban, mely ennek látszólag oly szilárd alkotmányát összedüléssel fenyegeti. Nem mondom, hogy az erősek gonoszul törnek a gyöngék java ellen, de annyi bizonyos, hogy nem törődnek vele, hogy az erkölcs szempontját távol tartják gazdasági számvetésüktől, melyet ez a szempont igen kényelmetlenül zavarna. Bizonyítják, hogy ez másképp nem lehet. De jó-e az az elv, mely ily eredményeket szül? Mégis minden gyáros megmosolyogná azt a gondolatot, hogy ez így nem maradhat. A politikusok, hogy más tárgyra térjek, nem mosolyognának, hanem talán kacagnának is, ha a politikai hatalomért való harc erkölcsmentes eszközeit szemükre hánynók. Hiszen ők egyenesen arra a célra találták ki az egyéni becsületnek a politikai moráltól való megkülönböztetését: Hirdetik, hogy valaki lehet, mint egyén kifogástalanul becsületes ember, de mint politikus hazaáruló, gazember, vagy örült. Ha még feljebb emelkedünk és a nemzetközi politika viszonyait nézzük, a közönséges erkölcs elveinek jóformán teljes mellőzését találjuk. Az erősebb diktálja, mit tekintünk jognak. A szövetségesnek hátat fordítani, sőt azt hátba támadni nyílt vita tárgya olyanok részéről, kik népük vezérei gyanánt szerepeinek. Hazudni, rágalmozni, csalni: megengedett, illetőleg nyíltan gyakorolt eljárások. A háború nemzetközi jogszabályainak tiprását mindennap tapasztaljuk. Tegyük föl, hogy valaki ezen az úton boldogul: nem lesz-e ennek semmi hatása annak a nemzetnek a lelkére, melynek ez javára szolgált? Nem fog-e ez a példa méregként behatolni a nemzet vérkeringésébe, erkölcsi életét

általában megkárosítva, amely nélkül mégis csak állati életet élnénk? Idáig nem szoltam semmit az egyesek életéről. De nem tapasztaltuk-e rémülettel, hogy a modern fejlődésben oly individualismus kap lábra, mely a nagy közösségek összetartó erejét rendkívül csökkenti? Az individualismus semmit sem akar adni a közösségnek, csak kapni tőle. Okosan kivonni magát minden közkötelesség teljesítése alól oly ügyességnek látszik, mellyel érdemes eldicsekedni. Hiába mondjuk az ilyeneknek: Ha mindenki úgy tesz, mint ti, akkor összeomlik a közösség. Ők cinikusan felelik: mindig akad elég bolond, aki helyettünk is dolgozik és a mi kötelességünket is teljesíti. Fennállhat-e így társadalom? Az egyéni élet tisztasága és tisztessége is avult előítéletté kezd válni. Majdnem nyíltan hirdetik, hogy mindenkinek jogában áll élvezetét ott keresni, ahol találhatja. Csak az akarat dönt, az én akaratom, melyet okosan kell keresztülvinni. A stréber szót és fogalmat bizonyára a XIX. század szülte, de mindenesetre a stréber tipikus alakja a századnak. Számára az erkölcs helyét a büntető törvénykönyv foglalta el.

Elfogadom, hogy ezek csak tünetek, csak aránylag mégis szűk körre szorító jelenségek, hogy a legtöbb nemzet velejében még egészséges, de sokan érzik a közelgő vészt és nagy nyugtalanság fogja el azokat, kik a vihart megelőző fülledtségtől szenvednek. Már nemzetközi congressus is alakult az erkölcsi nevelés kérdéseinek megvitatására. Mind remény nyel, félve, aggódva nézzük az iskolát, melyben a jövő nemzedék kialakul. Meg lehetünk-e elégedve nevelő hatásával? Fölfedeztük, hogy nevelő ereje föltűnően csökkent és nem tudjuk, hogyan erősítsük azt, mi-kép egyeztessük meg értelemfejlesztő erejét nevelő feladatával. Talán szabad említenem, hogy a háború kitörése előtt tanulmányt írtam ezen a címen: *A nagy iskolai kérdés*, mely az iskola nevelő hatásának kérdését minden más fölé helyezi és a mostani eredményt szomorú rezignációval említi. Bizonyosnak látszik előttem, hogy a középiskola azelőtt jobban és inkább nevelte növendékeit, mint a XIX. századé és mind valljuk, hogy erkölcsi nevelés nélkül az értelmi sem tud teljessé válni. Hiszen az értelem helyes és kellő használata is egészen az akaraton fordul meg, épséget, egészséget csak ez tud adni a léleknek.

A XX. századnak főfeladata csak ez lehet: erkölcsivé tenni az akaratot, az életben és az iskolában, a politikában, a társadalmi életben, a nemzetek nemzetközi érintkezésében. Ez nem lehet lehetetlen. Mert ha a XVIII. század oly rendkívül nagygyá tudta fejleszteni az értelem felvilágosítását, akkor be van bizonyítva, hogy tudatos ráhatás által igenis lehet irányozni a történeti fejlődést, az emberek együttes cselekvését. A kik azt állítják, hogy ez más volt, hogy az értelem fejlesztésére vannak módszereink, az akaratéra nincsenek, hogy itt mindent át kell engedni a történet azon erőinek, melyeket nem mi igazgathatunk, az lemond a nemzetek életéről, az úgy jár el, mint a paraszt, ki a doktort nem hívja a beteghez, mert pénzbe kerül és úgysem használ. Mi mélyen meg vagyunk győződve, hogy a nemzetek és az emberiség életében van célszerűség, hogy a nemzetek életakarata megteremti azokat az eszközöket, melyekkel életüket fenttarthatják és fejleszthetik. A kik erre képtelenek, halálra vannak ítélve. Az erkölcs veszendőben van, tehát ezt kell megmenteni és meg is fogjuk menteni. A XX. századnak az erkölcsi élet reneszánszának kell lennie.

III.

De milyen szerepet tulajdoníthatunk itt a háborúnak, mennyiben járulhat az hozzá a nemzet neveléséhez? Röviden kifejezve, három tekintetben fontos a háborúnak szerepe abban az erkölcsi újjászületésben, melytől az emberiség üdvét várjuk. Az első az akadályok eltávolítása, a második az emberi élet igaz értékeinek fölismerése, a harmadik e fölismerés gyakorlati érvényesítése.

A legfőbb akadály az erkölcsi regenerációban bizonyára a megszokás hatalma, mely szelíd lejtőn észrevétlenül visz bennünket lefelé. A megszokás ellen csak nagy élmények használnak, amelyek megállítanak bennünket, fölforgatják valónkat, kiragadnak a mindennapi életből és a lét nagy kérdéseivel állítanak szembe. Ily nagy és szörnyű élmény a háború, mely

megremegteti lábunk alatt az oly szilárdnak hitt talajt, fölkel nyugalmas bizalmunkból és a legfelsőségesebb embert is, a föld nagy hatalmasait az emberi erő, hatalom, élet véges voltára, semmiségére emlékezteti. Szenvedések és remegések között meg kell születniök az emberek lelkében a nagy lelkiismereti és létkérdéseknek: Mik vagyunk? Mit érünk? Nincs ember a világon, aki e kérdések súlya alatt le ne görnyedne. Nincs senki, akinek a szeme meg ne nyílnék, aki meg ne látná, hogy csak a nemzet halhatatlan, hogy az egyén csak benne élhet, tőle kapja minden erejét és őt tartozik szolgálni. Aki magának rakja félre, amivel nemzetének tartozik, az tolvaj, és ez a tolvajlás annál csúfosabb, mert nem lehet könnyen rajt' érní az embert és nincs paragrafus ellene. Ily meglepetésszerű magára eszmélése az embernek az erkölcsi megújulás szükséges kezdete.

Az emberi élet értékeinek helyes megbecsülése is bensőleg kapcsolatos a háborúval. Ilyenkor hull le az álarcz az emberek ábrázatáról és illúzióink egyszerre szétfoszlanak. A nagy rázkódásnak olyan a hatása, mintha az ember egyszerre fölébredne álmából és csudálkozva látná, mily más a valóság, mint az álom. Nem tetszenek-e nekünk álmoknak ami politikai küzdelmeink, melyeket csak nem rég vívtunk? Még pedig nem azért, mert most nem érnék rá ilyenekre, hanem mert most a valóságot pillantottuk meg. Eddig úgy éltünk, mintha a magunk országában mindent megengedhetnénk magunknak és vaksággal megverve, nem láttuk, hogy játékainknak igen alattomos nézői voltak. Azt is tudjuk most már, milyenek valójukban a francziák és angolok, akik úgy tesznek, mintha őket akarnák elpusztítani. Föltárult előttünk a világnak a fölszín alatti része és elborzadtunk. Magunkat is jobban ismerjük. Tudjuk, kiket becsülünk, kik mutatkoztak férfiaknak, kikben lakik odaadás. Mindenki, aki a maga módja szerint, a maga erejéhez és helyzetéhez képest részt vesz a háborúban, él a közösségért, a maga számára is elévülhetetlen kincset halmoz föl lelkében. Az megnövekedettnek, megjavultnak, megtisztultnak érzi magát és nyugodtabban néz a jövőnek elébe. Az ellenkező érzésűek nemcsak remegnek, de ha a remegéstől ráérnek eszmélkedni, akkor előbb-utóbb szükség, hogy hiányosságukat érezzék. Az önzők ilyenkor járnak legrosszabbul és saját maguktól várhatják büntetésüket. Jól tudjuk, hogy a háború nagy baj, a szerencsés háború is és mind óhajtjuk a békét, de gondoljuk meg, hogy még a legnagyobb elemi csapások sem hozzák oly közel egymáshoz az embereket és adnak oly egyetlen alkalmat az emberi természet legjobb oldalainak kifejléséhez, mint a háború. Mily csodáit látjuk annak a jótékonyságnak és könyörületességnek, mely nem éri be a pénztárca kinyitásával, hanem a maga egész valóját fárasztja, hogy mások szenvedéseit enyhítse! A gyűlölet háborújában a szeretet napja süttött ki és oly meleggé teszi az életet, mint még sohasem volt. Együtt búsulunk és örülünk, megértjük egymást és egy lélek vagyunk. Lehetséges-e ez az élet rendes folyamában? De lehetséges-e, hogy a háború után mindez nyomtalanul eltűnjön? Az állami élet is meg fogja érezni ennek a hatását. Talán még a protekció rákfenéjéből is ki fogunk gyógyulni, ha megfontoljuk, hány tehetetlen ember jutott be oly állásokba, melyeknek a vész idején semmiképp nem tud megfelelni. Egy lelkiismeretlen ember ilyenkor több bajt tud csinálni, mint amennyit száz lelkiismerés jóvá bír tenni. A honvédelmi miniszter a minap egy előadásában azt mondotta, hogy a háborúban az erkölcsi tényező ér legtöbbet. De meg kell tudnia a világnak, hogy nemcsak a háborúban, hanem a békében is az erkölcs ér legtöbbet. Es ha a háború csak azt az egyet eszközli, hogy ezt a meggyőződést egyetemessé teszi, akkor az nagyobb vívmány, mint ha tartományokat hódítunk meg. Az erkölcsöt kell az emberi élet legelső mértékévé tennünk.

Ne higyjük, hogy csak mi vagy szövetségesünk érezzük ezt, ezt meg fogja érezni az egész világ. Mi és szövetségesünk igazságos háborút viselünk, de az ellenséges népek hasonló meggyőződésben vannak és elszántan küzdenek, hogy meg ne kisebbíthessenek. De ha a béke helyreáll és előbb-utóbb mégis csak helyre kell állania, akkor a harci mámor el fog tűnni, az emberek mindenütt, ahol igazi kultúra van, magukra fognak eszmélni, magukba fognak szállni és erre a háborúra, mint gonosz álmra visszatekinteni. Lelkük jobbik része meg

fog szólalni. A rút szenvedélyek odúikba fognak visszatérni, melyekből a gonosz hatalomvágy, a kapzsiság, az irigység, a bosszú rászabadította őket a békés emberiségre. Amely nép ily erkölcsi megújódásra képtelen, az végleges vesztébe indul. Magunkra nézve a legbecesebb tünetnek tekintem, hogy lelkünkben semmiféle gyűlöletet nem találok, hogy az emberiség érzését egy pillanatra sem veszítettük el. Sem társadalmi, sem állami életünk nem mutatja a nemtelen indulatoknak még nyomát sem. Most újból megérdemeltük a lovagias nemzet nevét és még ellenfeleink sem tagadhatják, hogy a magyarság pajzsa még e háborúban is tiszta maradt minden folttól. Ily példák nem maradnak hatás nélkül. Ha valami csökkentheti a fegyveres összeütközések számát és erejét, azt csak a háborús erkölcs, a háború-szülte erkölcsi megújódás viheti véghez.

De nem szabad tétlenül várnunk e megújódás bekövetkezését, mert az magától ébred ugyan, de ha nem segítjük, magától el is szunnyad újra. Mindenekelőtt iskoláinkat kell az erkölcsi megújódás nagy műhelyeivé tennünk. Sokat vétkeztünk e tekintetben. Az erkölcsi nevelés egészen háttérbe szorult bennük. Az iskola már-már olyan volt, mint az üzleti helyiség, melyben az ügyleteket lebonyolítják, a pénzt zsebrevágják és azután a hálának egy pillantása nélkül távoznak belőle. A tanárok elvégzik a penzumukat, a tanulók megtanulják a leckét és megszerzik a bizonyítványt, a diplomát, melyhez azután még csak protekciót kell szerezni, hogy gondtalanul lehessen élni. Magától értetődik, hogy nem a tanulás, az igazi tanulás ellen akarok beszélni. Sőt az igazi tanulás és a nyomában járó igazi tudás az erkölcsi életnek is legfőbb föltétele. Igaza van Sokratesnek, legalább részben, hogy a bűnös elsősorban tudatlan ember. Az erkölcs a gondolat vezérlete nélkül majdnem olyan, mint a vak, akit oda lehet vezetni, ahová akarjuk. Lehetett volna-e oly gyűlöletet kelteni a népekben, ha a népek nem volnának tudatlanok? Nem hazudnak-e szándékosan a népeknek, a szegény vakoknak, hogy öldöklő hadjáratba vihessék? Az iskola továbbra is a gondolat műhelye maradjon, de levegője az erkölcsi érzés legyen, egész kiterjedésében, a nemzeti, társadalmi és egyéni életben, ahol a tanulókat és tanítókat a benső összetartozás érzése hatja át és egyesíti és ahol a szigorú kötelességérzet legfőbb igazgatója az egész iskolai életnek. Ez a legelső és legfontosabb teendőnk. Erről kell alaposan tanácskoznunk, ha majd béke lesz a földön, mert csak így fogjuk állandóvá tenni. Ha itt indul meg az erkölcsi regeneráció, akkor könnyen és győzelmesen haladhat előre az egész vonalon. Akkor a gyermekek észrevétlenül szüleiket fogják nevelni és majdan a maguk gyermekeit. Akkor az erkölcs újra meg fogja nemesíteni a családi és társadalmi életet és végre az állami, a politikai életben is ki fogja vívni a maga helyét és jogát.

Türelmes olvasóim közt lesznek, akik azt gondolják: szép gondolat, de mégis utópia; amíg emberek lesznek, a jók mellett rosszak is akadnak és ezen nem változtat se háború, se béke, se iskola, se prédikáció. De ezeket arra kérem, hogy az első benyomásuk után vessék latra a következő két megjegyzést. Akik lehetetlennek gondolják, hogy a mai viszonyokon változtassunk, lássák át, hogy akkor az emberiségnek, a nemzeteknek el kell pusztulniuk. Az erkölcsi romlás után mindig, kivétel nélkül, következett a nemzeti elpusztulás. A második pedig ez: utópiák nélkül egyáltalán nem mehetünk előre. A tudás, a világ tudása, teljes megértése is utópia. De ha ettől megijedtek volna Aristoteles, Descartes, Galilei, Newton, Kant, akkor nem értük volna el, amit elértünk. Minden nagy eszme: utópia, de semmi nagyot eszme vezérlete nélkül nem vihetünk véghez. Eszmék nem azt jelentik, hogy azokat az utolsó betűig meg lehet valósítani, hanem hogy ezek mutatják, merre menjünk, hogy végtelenül előre haladhassunk. A korszakok eszméi pedig egymáshoz kapcsolódnak. A tudomány eszméje szülte a fölvilágosodását, a fölvilágosodás a cselekvő tetterőét, a cselekvő tetterőé szülje az erkölcsi cselekvő erőét, még pedig nem mint jámbor óhajtást, vagy szerény egyéni tulajdonságot, hanem mint világerőt, mely a tudást, a felvilágosodást, az akaraterőt magában egyesíti és az emberiség fölemelésére fordítja. Ez elegendő egy évezred programjának.